

УДК 821.161.2-3.09

Н. В. ГОНЧАРОВА

м. Миколаїв

natvlad9@rambler.ru

БІБЛІЙНІ МОТИВИ ТА ОБРАЗИ В «ПОВЧАННІ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

У статті досліджено вплив Біблії на зародження літературного середньовічного жанру повчання. Твір давнини «Повчання» Володимира Мономаха проаналізовано як твір літературний, тобто досліджено його художність. Доведено його зв'язок із біблійними текстами.

Ключові слова: Біблія, література, текст, художнє тло твору, жанр повчання, Володимир Мономах.

«Повчання» Володимира Мономаха відноситься до літератури доби Київської Русі. У різні часи вітчизняні вчені досліджували давню літературу, до складу якої входить дана пам'ятка. Так, у XIX–XX ст. вивченням даного питання займалися М. Максимович, П. Куліш, М. Грушевський, В. Німчук, М. Котляр.

На початку XXI ст. помітними працями у вивченні українського літературного середньовіччя та бароко стали книги О. Александрова «Старокиївська агіографічна проза XI – першої третини XIII століття» (1999), Ю. Пелешенка «Українська література пізнього Середньовіччя (друга пол. XIII–XV ст.)» (2004), В. Шевчука «Муза Роксоланська» (2005–2006), О. Пахльовської «Українська літературна цивілізація» (2000), О. Сліпушко «Софія Київська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі (X–XIII ст.)» (2002), П. Білоуса «Актуальні питання української літературної медієвістики» (2009). Актуальними у цих дослідженнях є питання генези української літератури, зв'язок староруських текстів із сакральними.

Наразі все ж залишається актуальним питання про вплив Біблії на повчальну прозу доби Київської Русі, зокрема на «Повчання» Володимира Мономаха, до якої відноситься дана літературна пам'ятка.

Зародження повчальної прози Київської Русі відбулося під впливом ранньовізантійського письменства, ідеологічною основою якого було Святе Письмо. Повчання – літературний середньовічний жанр із виразною морально-дидактичною метою, яка розгортається у формі риторичних настанов, підкріплених писемними джерелами [2; 92]. В українську літературу цей жанр потрапив через перекла-

дні твори. У XI – XII ст. з'явилися оригінальні руські повчання. До ранніх руських повчань належать «Повчання» Володимира Мономаха.

Володимир Мономах – син Всеволода, внук Ярослава Мудрого. Його поважали, бо він захищав і розумів інтереси Руської землі, закликав до миру й згуртованості. Наприкінці життя князь написав свій повчальний твір (приблизно перед 1118 роком), у якому зібрані велика мудрість, поради й настанови.

«Повчання» відносять до дидактичної літератури Київської Русі. Володимир Мономах був добре обізнаний з принципами виховання, закладеними в Біблії. Під час створення свого «Повчання» він спирається передусім на Книгу Псалмів, виткану із колоритної лірико-дидактичної поезії. Писано «Повчання» задля мудрості і навчання, пізнання розсудливості, що є головним мотивом книги Проповістей Соломонових. Цар Соломон обіцяє навчити читача справедливості і правосуддю, дати знання і мудрість, він стверджує, що мудрість полягає в тому, щоб жити за Божими заповідями. Володимир Мономах також закликає у своєму повчанні бути справедливим і чесним, освіченим і набиратися мудрості. У творі відчувається вплив і такої богословської літератури, як «Слово святого Василя, якою людині належить бути».

Рецепція дидактичних книг Біблії – Йова, Псалмів, Послання апостола Павла до римлян, Першого і Другого Послання апостола Павла до коринтян, Першого і Другого Послання апостола Павла до солунян та ін. – створює художнє тло «Повчання», синтезуючи в собі ті біблійні мотиви, які, на думку Мономаха, є найдоцільнішими із розмаїття духовних настанов від Бога для людства.

У вступі, написаному із дотриманням того-часного літературного етикету, князь розкрив обставини та мотиви написання «грамотки»: «...дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені, і задля християнських людей, бо скільки оберіг [іх] я по милості божій і отчою молитвою од усяких бід!... Тому, діти мої чи інших хто, слухавши сю грамотку, не посмійтеся, а кому [вона] люба, [із] дітей моїх, - нехай прийме він її в серце своє і не лінуватися стане, а так, як і [я], труждатися».

Потім на прикладах із власного життя повчає своїх дітей черпати мудрість зі Святого Письма. Він описує випадок, коли, відмовивши братам у поході, який суперечив його внутрішньому світогляду, «одрядивши їх», відразу взявся за Псалтир. Відкрив його і прочитав «Чому печалишся, душе моя? Чого непокоїш мене? Уповай на Бога, тому що я буду славити його!» (Псалом 42:6). Після прочитання цих рядків автор, гортаючи Книгу Псалмів, вибирає окремі, співзвучні настрою й періоду життя вірші, цитує їх дослівно, вважаючи, що вони говорять самі за себе. Словами царя Давида старий князь радить нащадкам не наслідувати лиходіїв, бути праведним, ухилятися від зла та триматися Бога. У цій частині твору Володимир Мономах майже дослівно цитує рядки з Біблії. Співпадіння роздумів князя з відповідними висловлюваннями у ній доводять такі порівняння:

Мономах: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винесені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею». Псалом 37:1-9: «1. Не розпалюйся гнівом своїм на злочинців, не май заздроси до беззаконних, 2. Бо вони, як трава, будуть скоро покошені, і мов та зелена билина – пов'януть! 3. Надійся на Господа й добре чини, землю замешкуй та правди дотримуй! 4. Хай Господь буде розкіш твоя, і Він здійснить тобі твого серця бажання! 5. На Господа здай дорогу свою, і на нього надію клади, і Він зробить, 6. І Він випровадить, немов світло, твою справедливість, а правду твою – немов південь. 7. Жди Господа мовчки й на нього надійся, не розпалюйся гнівом на того, хто щасливою чинить дорогу свою, на людину, що виконує задуми злі. 8. Повстримайсь від гніву й покинь пересердя, не розпа-

люйся лютістю, щоб чинити лиш зло, 9. Бо витяті будуть злочинці, а ті, хто вповає на Господа – землю впадкують!».

Мономах: «Бо іще трохи – і не стане нечесного, шукатиме він місця свого – і не знайде [його]». Псалом 37, 10: «А ще трохи – й не буде безбожного, і будеш дивитись на місце його – і не буде його».

Мономах: «А котрі унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі». Псалом 37, 11: «а покірні впадкують землю, і зарозкошують миром великим!».

Мономах: «Підстерігає грішний праведного і скрегоче на нього зубами своїми. Господь же посміюється над ним, бо бачить, що прийде день його». Псалом 37, 12-13: «Лихе замишляє безбожний на праведного, і скрегоче на нього своїми зубами, та Господь посміється із нього, – бачить бо Він, що наближується його день».

Мономах: «Оружжя видобули нечестиві, натягли лука свого, [щоби] постріляти бідного і вбогого, заколоті праведних серцем». Псалом 37, 14: «Безбожні меча добувають та лука свого натягають, щоб звалити нужденного і бідного, щоб порізати людей простої дороги».

Мономах: «Оружжя їх увійде в серця їх, і муки їх сокрушаться». Псалом 37, 15: «Та ввійде їхній меч до їхнього власного серця, і поламані будуть їхні луки!».

Мономах: «Краще єсть у праведника мале, аніж багатство беззаконників велике. Бо рамена грішників сокрушаться, а праведників укріплює Господь». Псалом 37, 16-17: «Краще мале справедливого, ніж велике багатство безбожних і то багатьох, бо зламані будуть рамена безбожних, а справедливих Господь підпирає!».

Саме на таких біблійних прикладах взаємин Бога і людини Володимир Мономах подає ці стосунки через моральні зобов'язання людини перед Богом. Із наведених цитат видно, що наука Мономаха дітям – то наука істинного християнина [7; 111].

У дидактичній частині, використовуючи поради і напучування із послань святих апостолів, Володимир навчає молодих бути лагідними і сумирними, «премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати»: «Бо так і Василій учив, зібравши при цім юнаків: [треба мати] душі чисті,

непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу – в гору; уникати, не старатися повчати легковажних; власть же – ні за що мати, як [і] од усіх честь. Якщо ж хто [з] вас може іншим помогти – од бога нагороди нехай той сподівається, і вічними благами він пораює».

Як і більшість християнських молитов, закликом до похвали Господа закінчується перша частина повчання: «Сі слівця божественні прочитаючи, діти мої, похваліте Бога, який дав нам милість свою».

Наступною частиною в повчанні постає створений самим Мономахом кодекс чесної поведінки: «А се – мізерного, слабого ума мого поучення. Послухайте мене, якщо не все прийміте, то [хоч] половину». У ньому князь наголошує на тому, що є мудрим, набожним у поведінці людей. Вміщує в ньому сформовані на основі християнської моралі та кодексу честі й звичаї життєві правила та закони співжиття тогочасного суспільства. Поради ці можна ще назвати світськими. Їх Володимир мотивує почасти релігійно – «страхом Божим»: «А се вам основа всього: страх Божий майте вище над усе»; почасти етично – всі люди однакові, смертні: «Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо»; почасти практично – покривджені будуть проклинати, гостинність, знання мов – дають князеві добру славу: «не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете – напоїте, нагодуйте краще стороннього, вшануйте гостя, звідки він до вас не прийде, – чи простий, чи знатний. Вони бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях – або добрим, або лихим».

Світські повчання Мономах закінчує настановами, які сягають біблійних премудрощів: «Не лінуйте ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви [ходити]», «Хай не застане вас сонце на постелі...», «вранішню воздавши Богові хвалу, і потім, коли сходить сонце, і поба-

чивши сонце, [слід] прославити Бога з радістю», «Так хвалю я Бога і сівши думати з дружиною, [і коли маю] людей розсуджувати, або на лов їхати або поїздити [за даниною], або лягати спати», «Спання в полудне назначене єсть Богом: о ту пору бо почиває і звір, і птиці, і люди».

Ця частина твору найбільше пройнята християнськими настановами, і найпотужніше джерело їхнього поповнення – Чотириєвангеліє, Нагірна проповідь Ісуса Христа. Ідейний зміст цієї частини повністю перегукується із ідеєю Нагірної проповіді: хто виконує вимоги, які проголошено в Писанні, тому обіцяється нагорода від Бога. Ісус Христос в своїй проповіді і Володимир Мономах у своєму повчанні вчать одному й тому ж: духовний, етичний бік життя є головним для людини, бо від філософських поглядів і моралі залежать як окремі вчинки людей, так і поведінка в цілому.

Автор подає практичні поради, залишаючи своїм нащадкам християнські настанови. Ці настанови – вільний переказ читаного в Євангеліях та інших Книгах Біблії, запозичені з авторитетних джерел елементи християнської добродітності щораз підкріплюються й настановами, взятими з народної моралі і власного життєвого досвіду. Тут варто вдатися до зіставлень.

Мономах: «Якщо вам Бог пом'якшить серце, то сльози свої пролійте за гріхи свої, кажучи: «Як ото блудницю, і розбійника, і митника ти помилував еси [Господи], так і нас, грішних, помилуй». І в церкві се дійте, і [спати] лягаючи... бо тим нічним поклоном і співом [молитви] чоловік побіждає диявола». «Навіть і на коні їздячи, [коли] не буде у [вас] ні з ким діла [і] якщо інших молитов не умієте ви мовити, то «господи, помилуй», благайте безперестану потай, – бо ся молитва єсть ліпша од усіх. [Моліться краще], ніж думати несінтницю, їздячи». Євангеліє від Матвія 6: 5-6: «А як молитеся, то не будьте як ті лицеміри, що люблять ставати й молитися по синагогах та на перехрестях, щоб їх бачили люди. Поправді кажу вам: вони мають уже нагороду свою! 6. А ти, коли молишся, «увійди до своєї комірчини, зачини свої двері, і помолися» Отцеві своєму, що в таїні; а Отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі явно». Євангеліє від Матвія, 6:14-15: «Бо як людям ви простите прогріхи їхні, то

простить і вам ваш Небесний Отець. А коди ви не будете людям прощати, то й Отець ваш не простить вам прогріхів ваших».

Мономах: «Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської». Євангеліє від Матвія, 5: 21-22: «Ви чули, що було стародавнім наказане: «Не вбивай, а хто вб'є, підпадає він судові». А Я вам кажу, що кожен, хто гнівається на брата свого, підпадає вже судові. А хто скаже на брата свого: «рака», підпадає верховному судові, а хто скаже «дурний», підпадає гнєннї огненній».

Мономах: «Жону свою любіте, але не дайте їм [жінкам], над собою власті». Перше послання св. Павла до коринтян, 11:3 «Хочу ж я, щоб ви знали, що всякому чоловікові голова – Христос, а жінці голова – чоловік, голова ж Христові – Бог».

Володимир Мономах писав своє повчання «сидячи на снях», тобто будучи вже в досить похилому віці, що вплинуло на вміння відокремити докори від благих повчань. Зокрема, у Книзі Ісайї читаємо: «Умийтесь, очистіть себе! Відкиньте зло ваших учинків із-перед очей Моїх, перестаньте чинити лихе! Навчіться чинити добро, правосуддя жадайте, карайте грабіжника, дайте суд сироті, за вдову заступіться!» (Ісаїя 1:16-17). У «Повчанні» Володимира Мономаха сказано лише: «Визволіть зобидженого, захистіть сироту, вступіться за вдовицю».

У заключній частині свого твору князь розміщує свої спогади про численні військові походи, про мисливські лови. Розповідаючи про свої важкі випробування, автор на власному прикладі показує, як треба зберігати при цьому високі духовні якості особистості. Він підкреслював, що не себе він хоче вихвалити цими спогадами, а хвалить Бога за те, що зберіг від смерті і створив не лїнївим до справ: «Та не осудіть мене, діти мої, ні інший хто, прочитавши [се], бо не хвалю я себе, ні одвагу свою, а хвалю Бога і прославляю милість його, що мене, грїшного і недостойного стїльки літ оберїгши од того смертного часу, не лїнївим мене, недостойного, сотворив був, [а] на всякі діла людські здатного».

У Біблії Спаситель говорить, що миротворці назвуться синами Божими. Велика перед

Богом заслуга тих, хто не тільки самі нікого не ображають, а й намагаються примирити тих, хто свариться. Володимир Мономах і в цьому наслідує настанови Біблії: «І мир учинив я з половецькими князями без одного двадцять, і при отці, і без отця, і скоту даючи [їм] багато, і багато одежі своєї».

Князь на своєму власному життєвому шляху переконався, що, дотримуючись мудрих повчань, уміщених у Святому Письмі, «божий чоловік буде досконалий, до всякого доброго діла готовий». Тому навчав дітей (майбутніх князів), щоб трималися того, що корисне для духу людського, черпаючи наснагу на мудрі поради із Книги Книг. Автор «Повчання», будучи патріотом, намагався автобіографічними історіями посвідчити, що добробут, мир і спокій держави та народу завжди залежать від того, чи ведуть люди праведне життя, чи тримаються віри. Цей мотив простежується у Першій та Другій Книгах Царів. Як у Біблії «божими заповідями керується цар Давид, розбудовуючи державу» [7; 62], так і Володимир Мономах у своєму посланні спрямовує «дітей своїх» чи «кого іншого», хто «слухає сю грамотку», в русло християнської духовності.

Один із біблійних мотивів – християнське милосердя. Володимир Мономах апелює до виконання милості тілесної: нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати хворого, а також милості духовної: дати раду ближньому, застерегти від непоміченої небезпеки, молитися за ближнього перед Богом, завернути блудника від грїшної дороги, не відповідати злом на зло, прощати образи.

Джерелом художності «Повчання» Мономаха є відчуття глибокої віри і пошани до Бога і враження від глибокого змісту Святого Письма. «Повчанню» притаманне образне відтворення світу, яким його бачить і сприймає князь, забезпечуючи цим оригінальність художнього самовираження.

Життєва мудрість Мономаха тісно поєднана з книжною, на що вказує чимало посилань на стародавні та новозавітні тексти. Тому його повчання мають вигляд не абстрактного розумування на виховну та освітню теми, а сповнене актуальною конкретикою й онтологічними мотиваціями [4; 43]. Розмаїття біблійних цитат розкриває християнське світовідчуття Мономаха. Автор намагався словом

вплинути на утвердження віри в Бога. Унаслідок пропагування християнських ідей та моральних настанов «Повчання» князя Мономаха виражає здебільшого релігійне світорозуміння, але водночас являє взірць вишуканого літературного стилю.

Твір подає яскравий образ освіченої світської людини старої Русі, зокрема її книжного читання, мовного та літературного вміння, а разом з тим і християнської побожності та християнського забарвлення ідеології того часу.

Отже, Біблія у давні часи була книгою не лише для вибраних, знатних людей, але й через духовних осіб, письменників-літописців та мудрих державних діячів говорила до простого люду і прийдешніх поколінь. Святе Письмо вплинуло на встановлення жанру повчання в Київській Русі, сформувало морально-етичні канони літературних надбань цього періоду. Для Володимира Мономаха, як і для всього християнського світу, Біблія залишалася головним авторитетом у справі виховання світогляду і моралі.

N. HONCHAROVA
Mykolaiv

BIBLICAL THEMES AND IMAGES IN THE VOLODYMYR MONOMAKH'S «INSTRUCTIONS»

In this article the influence of the Bible on the emergence of such a medieval literary genre as instruction is investigated. The literary work of antiquity the «Instructions» by Volodymyr Monomakh is analyzed as a work of literature, namely its artistry is studied. Its relation to the biblical text is proved.

Key words: Bible, literature, text, artistic background of work, genre of instructions, Volodymyr Monomakh.

Н. В. ГОНЧАРОВА
г. Николаев

БИБЛЕЙСКИЕ МОТИВЫ И ОБРАЗЫ В «ПОУЧЕНИИ» ВЛАДИМИРА МОНОМАХА

В статье исследовано влияние Библии на зарождение литературного средневекового жанра поучения. «Почение» Владимира Мономаха проанализировано как произведение литературное, т. е. исследована его художественность. Доказана связь с библейскими текстами.

Ключевые слова: Библия, литература, текст, художественный фон произведения, жанр поучения, Владимир Мономах.

Список використаних джерел

1. Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. — United Bible Societies, 1990. — 1251 с.
2. Білоус П. В. Історія української літератури XI – XVIII ст. : навч. посіб. / П. В. Білоус. — 2-ге вид., стереотип. — К. : ВЦ «Академія», 2012. — 376 с.
3. Білоус П. В. Літературна медієвістика. Вибрані студії : у 3-х томах. — Т. 1: Зародження української літератури : монографія / Петро Білоус. — Житомир, 2011. — 2011. — 376 с.
4. Білоус П. В. Літературна медієвістика. Вибрані студії : у 3-х т. / Петро Білоус. — Житомир : Рута, 2012. — Т. 2: Художній світ давньої української літератури : збірник. — 2012. — 428 с.
5. Давня українська література : хрестоматія / упоряд. М. М. Сулима. — 4-те вид. — К. : Освіта, 1998. — 656 с.
6. Лихачёв Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Дмитрий Сергеевич Лихачёв. — М. : Наука, 1979. — 303 с.
7. Сулима В. Біблія і українська література / Віра Іванівна Сулима. — К. : Освіта, 1998. — 400 с.
8. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Іванович Чижевський. — Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. — 511 с.
9. Шевчук В. Якби я викладав уроки Біблії в середній школі / Валерій Шевчук // Слово і час. — 1991. — № 1. — с. 72—79.

Стаття надійшла до редколегії 23.06.2014 р.